

УДК 94(477)"1618"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-48-57

Є. М. Луняк

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи належав Ніжин Московському царству до 1618 р.?

У статті розглянуто дискусійне питання про політичну приналежність Ніжина до укладення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством у 1618 р. На підставі фактичних і картографічних свідчень доводиться помилковість поширеного в історіографії твердження про те, що Ніжин на початку XVII ст. належав Московському царству і був переданий Речі Посполитій за умовами Деулінської угоди. Розкривається важливе значення цієї угоди для соціально-економічного розвитку міста.

Ключові слова: Ніжин, Річ Посполита, Московське царство, Деулінське перемир'я, карти, кордон.

Як відомо, у грудні 1618 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було укладене Деулінське перемир'я терміном на 14,5 років, яке завершило багаторічне протистояння цих великих держав. Його умови були досить принизливими для Москви. Крім того, що вона втрачала значні території, цар позбавлявся права титулуватися лівонським, смоленським і чернігівським правителем, натомість королевич Владислав зберігав за собою право титулуватися царем руським.

Для нашого регіону важливим є те, що за підсумками угоди Чернігово-Сіверщина перейшла до складу Речі Посполитої під назвою князівства, а з 1635 р. – воєводства, Чернігівського. На землях цього воєводства були утворені два повіти – Чернігівський і Новгород-Сіверський, до складу яких входили території сучасних північних районів Чернігівщини.

Зазвичай, у літературі можна зустріти твердження, що саме тоді під владою польських королів опинився і Ніжин, або ж територія, на якій згодом з'явився Ніжин. Подібні твердження можна знайти в багатьох довідниках. Зокрема, в томі 7 чудової "Енциклопедії історії України", підготовленій в 2010 р. в статті про Ніжин, написаній

відомими знавцями історичної регіоналістики Ярославом Володимирівною Верменич і Дмитром Яковичем Вортманом можемо прочитати наступне:

"Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (пд. Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 – Чернігівського воєводства) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав магдебурзьке право (скасване 1831) і право проведення ярмарків. Під 1634 згадуються перші ремісничі цехи. Засновником міста і його першим війтом був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава; див. Владислав IV) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків Лівобережної України. Він мав 2 лінії дерев'яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. Валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир), а в самому місті до 1632 – монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром староства" [7].

Отже, початки сучасного Ніжина виводяться саме від 1618 р. і пов'язуються з результатами Деулінської угоди. Зважаючи на попередній контекст, де йдеться про те, що "після литовсько-московської війни 1500–1503 Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви", можемо розуміти думку авторів, що під цією владою згаданий регіон перебував до 1618 р.

Інформацію про те, що Ніжин "за Деулінським перемир'ям відійшов до шляхетської Польщі", бачимо і в ґрунтовному краєзнавчому енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" [5, с. 492, 515].

Звернімо також увагу на той факт, що серед міст, які відходили від Московського царства Речі Посполитій за Деулінським перемир'ям, Ніжин ніде не згаданий.

Здебільшого зазначається, що до Речі Посполитої відійшли такі міста: Смоленськ, Белая, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастиревське (Муромське), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж і Красне з повітами та волостями [1, с. 107]. Серед перелічених міст, що перейшли під юрисдикцію польської адміністрації, найпівденнішим є Чернігів. Жодні населені пункти південніше від Чернігова в угоді не згадані. Відстань між Черніговом і Ніжином нині складає 83 км.

Цей факт може свідчити про наступне. Якщо регіон сучасної Ніжинщини дійсно належав московитам і передавався полякам, але назви Ніжина немає, то або він тоді був настільки малозначним поселенням, що був не вартий згадки в офіційному документі, або цього поселення не існувало в той час взагалі.

Втім, можна знайти й інше пояснення відсутності відомостей про Ніжин у цій угоді. Назва міста не фігурує в документі тому, що воно вже знаходилося під владою Речі Посполитої до спалаху польсько-московського збройного протистояння на початку XVII ст.

Саме до такої думки підштовхує ціла низка аргументів.

Під 1514 р. в "Історії Русів" згадується про утворення Ніжинського полку поміж двадцяти козацьких полків¹ гетьманом Євстафієм (Остафієм) Ружинським [2, с. 15].

Безумовно, ми далекі від того, щоб безсумнівно довіряти цьому повідомленню, але й огульно відкидати його не варто. Крім того, варто зауважити, що Ніжин у контексті утворення козацького полку Ружинським згадано в цьому повідомленні двічі: "По кончинѣ Гетмана Князя Вишневецкаго въ 1514 году выбранъ Гетманомъ Князь Евстафій Ружинскій... Когда надобно было собираться войску для походовъ, то отъ хорунжихъ оповѣщено по куренямъ, чтобы собиралось войско на назначенныя верховнымъ начальствомъ сборныя мѣста, каковыми часто бывали Бѣловѣжъ за Нѣжиномъ и Крыловъ за Днѣпромъ, и иные, гдѣ изъ собравшихся Козаковъ и товариства составлялись полки и сотни, и въ нихъ избирались вольными голосами всѣ чиновники высшіе и нижніе... Они собирались часто безъ позову хорунжихъ, а паче въ мѣстахъ пограничныхъ, выбирали начальниковъ..." [2, с. 15].

Згаданий в "Історії Русів" населений пункт Біловіж без утруднень ідентифікується, як Біловежі Другі, нині село в Бахмацькому районі на Чернігівщині, а колись старовинне літописне місто Біла Вежа [5, с. 65–66].

Інколи ця інформація з "Історії Русів" приводить до помилкового уявлення, що козацький полк був утворений у володіннях московського царя. Насправді, якщо довіряти цьому свідченню, його варто

¹ У повному вигляді цей уривок виглядає так: "Гетманъ Ружинскій, по изволенію Короля Сигизмунда Перваго, пресѣкая своевольства и нестроения, учредилъ въ Малоросіи двадцать непремѣнныхъ Козацкихъ полковъ, въ двѣ тысячи каждый, назвавъ ихъ по знатнѣйшимъ городамъ, какъ-то: Кіевскій, Черниговскій, Сѣверскій, Переяславскій, Каневскій, Черкасскій, Чигиринскій, Уманскій, Корсунскій, Брянславскій, Калжинскій, Кропивянскій, Острянскій, Миргородскій, Полтавскій, Гадяцкій, Нѣжинскій, Лубенскій, Прилуцкій и Винницкій".

розглядати в контексті затяжної московсько-литовської війни 1512–1522 рр. Однієї з серії московсько-литовських конфліктів початку XVI ст., внаслідок яких Чернігово-Сіверщина перейшла зі складу Великого князівства Литовського до Московського царства [4, с. 56].

Війни на рубежі XV–XVI ст. були настільки успішними для московського керівництва, що перед ним замайоріли перспективи загарбання всього Лівобережжя Дніпра й навіть відновлення влади Рюриковичів над Києвом.

Це змушувало уряд Великого князівства Литовського після великих територіальних втрат замислюватися про посилення обороноздатності країни. Саме в цьому контексті і можна розглядати звістку "Історії Русів" про осадження в Ніжині великого козацького загону Євстафієм Ружинським в 1514 р.

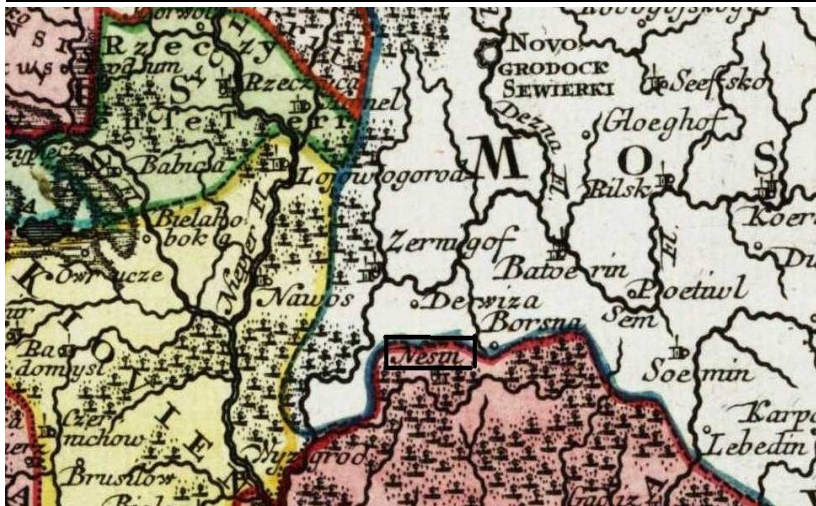
Саме цього року московські війська захопили Смоленськ й розпочали наступ на білоруські землі, де незабаром зазнали значної поразки під Оршею від військ князя Костянтина Острозького.

Отже, виходячи з цієї логіки розміщення козацького гарнізону в Ніжині разом з іншою мережею укріплень на Лівобережжі Дніпра мало прикривати київський напрям від просування московитів.

Про приналежність Ніжина до Польсько-Литовської держави в подальший час свідчить інформація, наведена у своїй "Истории Малой России" Дмитром Бантишем-Каменським, про утворення Переяславського, Ніжинського, Носівського та Лубенського несудових староств у 1579 р. [1, с. 86].

Зрозуміло, що згадані староства могли виникнути лише в адміністративно-територіальній системі Речі Посполитої, і аж ніяк не Московського царства.

Ніжин довгий час до утворення Чернігівського воєводства відносився до Київського воєводства, яке було найбільшим у державі і постійно перебувало під контролем польсько-литовської адміністрації. Цьому підтвердження можна побачити на багатьох європейських картах, починаючи від добре відомої карти України Гійома Левассера де Боллана. На цих картах Ніжин розташовано на кордонах Чернігівського князівства, яке до 1618 р. належало Московській державі. Кордон у цьому регіоні між двома державами, а згодом між Київським і Чернігівським воєводствами чітко позначено по Остру. Відповідно Ніжин розташовано на південному березі Остра на землях Київського воєводства.

Карта "Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August".

Видавець і картограф Сеїттер Маттхаус, Seutter Matthaus (1678–1757), Ауєсбург. Карта Польського королівства та Великого князівства Литовського представляє нам міждержавну географічну ситуацію до Деулінського перемир'я 1618-го року. Чернігів – Zernigof і Новгород-Сіверський – Novogrodock-Sewierski тут знаходяться у межах Московського царства, а ось Ніжин – Nesin (на карті у південній частині виділено чорним прямокутником) зображено як прикордонне містечко на Острі на північних рубежах Речі Посполитої.

На момент виходу цієї карти ситуація не відповідала дійсності. Польсько-московський кордон упродовж XVII ст. кілька разів змінив свою конфігурацію, а після 1667-го року пролягав по Дніпру, тобто значно західніше від Ніжина. Застаріла ситуація на карті Маттхауса пояснюється тим, що картограф, вочевидь, використовував якусь карту ранішого часу

На карті Київського воєводства Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600 – після 1675) чітко бачимо, що Ніжин – Nizyn (виділено чорним прямокутником у центрі) є найбільшою фортецею цього воєводства на Острі, по якому проходить кордон з Чернігівським князівством, яке належало Московському царству

Сучасні польські історики, подібно до картографів XVII ст., позначають Ніжин (виділено чорним прямокутником) на картах, як порубіжне місто Київського воєводства на кордонах Чернігівського князівства (воєводства)

Про приналежність Ніжина до Польсько-Литовської держави свідчить і саме розташування Ніжинського замку на лівому південному березі Остра. Таке розташування вигідне в тому випадку, якщо ворог міг напасти на місто саме з півночі, тоді б річка стала певною водною перепорою на його шляху й оборонним рубежем. З півночі могли напасти саме московити.

Доволі сумнівно уявити собі, що при передачі масиву земель Чернігово-Сіверщини, з яких було утворено спочатку князівство, а згодом воєводство, Ніжин з якихось мотивів поляками був виокремлений і приєднаний до Київського воєводства. Вочевидь, подібно до міста Остра Ніжин вже перебував на той час у складі Київського воєводства.

Разом з тим варто відзначити велику скупість джерельних свідчень щодо Ніжина до 1618 р. Цю обставину відзначає й один з найкращих сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини першої половини XVII ст. Петро Михайлович Кулаковський. Говорячи про підпорядкування Ніжина Київському воєводству, історик зауважує, що нам на цей момент невідома точна дата виведення міста з-під регіональної юрисдикції Києва та перепідпорядкування його Чернігову. Вочевидь, це відбулося на початку 1620-х рр. А оскільки "Ніжин і Носівка належали до королівських маєтностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства" [3, с. 60].

Втім, приналежність Ніжина до Речі Посполитої з XVI ст. є фактом очевидним для польських істориків. Ось, наприклад, що читаємо про місто в "Словнику географічному Королівства Польського", виданому у Варшаві в 1886 р. (згадаймо, що Варшава з основною частиною Польщі тоді належала Російській імперії): "*Nieżyn, w dok. Niżyn..., w początkach XVI w. Występuje N. Jako jedno z ważniejszych miast hetmańszczyzny. W 1514 r. zostaje N. miastem pułkowym, nazwanego od niego pułku kozackiego. Następnie N. jest miastem królewskim i jako takie w 1618 r. otrzymało prawo miejskie. Przechował się document króla Jana Kazimierza, nadający N. prawo magdeburskie, będący potwierdzeniem poprzednich przywilejów Zygmunta III i Władysława IV*" [6, s. 144].

Отже, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості стверджувати, що Ніжин не належав до 1618 р. Московському царству і не передавався до складу Речі Посполитої за Деулінською угодою.

Можливо, Ніжин дійсно не був до цього часу значним містом, міг зазнати певної руйнації під час польсько-московської війни й був у плачевному стані на 1618 р., а можливо польським магнатам було вигідно подати королю звістку про місто в такому вигляді, що воно майже нічого собою не являє.

У будь-якому разі, через 7 (!) років після цього в 1625 р. Ніжин – це велике торгівельне місто, яке отримує від короля магдебургію та право проводити ярмарки. Дуже сумнівно, що такий успіх Ніжина був створений за 7 років на порожньому ґрунті.

Незважаючи на те, що Деулінська угода не змінила підпорядкування Ніжина, вона мала вирішальне значення для його економічного піднесення. Ніжин припинив відігравати роль порубіжного укріплення, міждержавний кордон було відсунуто далеко на північ, і це дало змогу розвивати в місті торгівлю та ремесла, зумовлюючи його розквіт у наступні десятиліття.

Сучасний Ніжин розкинувся по обидва боки Остра, хоча, безумовно, найстаріші його будівлі розташовано на південному лівому березі Остра, де колись височів неприступний Ніжинський замок, позначений на картах XVII–XVIII ст. Нині про цю фортифікаційну твердиню нагадують лише обриси центрального міського ринку, що виник на місці замку після пожежі 1797 р., яка вщент зруйнувала дерев'яні укріплення. З усіх замкових споруд вціліла лише Богоявленська церква, яка й нині височіє в центрі базару. Через Остер було побудовано кілька мостів. За чотири століття з людської пам'яті повністю стерлася інформація, що колись саме по цій неширокій річці проходив кордон між двома найбільшими державами Східної Європи – Річчю Посполитою та Московським царством, а Ніжин виконував роль прикордонної фортеці на північному сході володінь польських королів. Правий берег Остра в районі Ніжина довгий час залишався пустирем навіть після входження північного масиву Чернігівщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я. Ця територія залишалася незабудованою та незасадженою зі стратегічних міркувань: з веж розташованого на узвишші Ніжинського замку на багато кілометрів добре проглядався Московський шлях (нині тут проходить вулиця Московська), яким до міста міг підступити неприятель з півночі. Саме на цьому правобережному пустирі в червні 1663 р. розігралися драматичні події ніжинської Чорної ради.

Сучасні ніжинці і гості міста сьогодні багато разів на день перетинають Остер через різні мости, не маючи жодного уявлення про рубіжне значення цієї річки до 1618-го року.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. IX+604 с.
2. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. Москва: В университетской типографии, 1846. IV+IV+45 с.

3. Кулаковський Петро. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
4. Леп'явко Сергій. Ілюстрована історія Чернігова. Київ: Stylos, 2017. С. 56.
5. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. С. 65–66, 492, 515.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa: Druk "Wieków" Nowy-Świat, 1886. T. VII. S. 144.
7. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst

References

1. Bantysh-Kamensky D. N. Istoriya Maloy Rossii ot vodvorieniya slavian v sey strane do unichtozheniya getmanstva. – Kiev: Chas, 1993. – IX+604 s.
2. Istoriya Russov ili Maloy Rossii. Sochineniye Georgiya Konisskogo, arkhiepiskopa Bielorussskogo. – Moskva, 1846. – IV+IV+45 s.
3. Kulakovskiy Petro. Chernigovo-Sivershchina u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648). – Kyiv: Tempora, 2006. – 496 s.
4. Lepyavko Sergiy. Ilustrovana istoriya Chernigova. Kyiv: Stylos, 2017. S. 56.
5. Chernigivshchina. Entsyklopedychniy dovidnyk. Kyiv: "Ukrayins'ka Radians'ka Entsyklopediya", 1990. – S. 65-66, 492, 515.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. VII. Warszawa: Druk "Wieków" Nowy-Świat, 1886. S. 144.
7. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst

Е. Н. Луняк

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Принадлежал ли Нежин Московскому царству до 1618 г.?

В статье рассмотрен дискуссионный вопрос о политической принадлежности Нежина до подписания Деулинского перемирия между Речью Посполитой и Московским царством в 1618 г. На основании фактических и картографических свидетельств доказывается ошибочность распространенного в историографии утверждения о том, что Нежин в начале XVII в. принадлежал Московскому царству и был передан Речи Посполитой по условиям Деулинского соглашения. Раскрывается важное значение этого соглашения для социально-экономического развития города.

Ключевые слова: Нежин, Речь Посполитая, Московское царство, Деулинское перемирие, карты, граница.

Y. M. Luniak

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine
Nizhyn Gogol State University

Did Nizhyn belong to the Tsardom of Muscovy before 1618?

The article deals with the debatable question about the political affiliation of Nizhyn before the signing of the Truce of Deulino between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Tsardom of Muscovy in 1618. On the basis of factual and cartographic evidence, it is proved that the claim that Nizhyn at the beginning of the XVIIth century was wrong was invented belonged to the Tsardom of Muscovy and was transferred to the Polish-Lithuanian Commonwealth under the terms of the Treaty of Deulino. The importance of this agreement for the socio-economic development of the city is revealed.

Attention is drawn to the fact that under 1514 the "History of Ruthenians or Little Russia" mentions the creation of the Nizhyn Cossack Regiment by Hetman Evstafiy (Ostafiy) Ruzhinsky. Dmitry Nikolaevich Bantysh-Kamensky in his "History of Little Russia" mentions under 1579 the creation of the eldership of Nizhyn (or Starostwo of Nizhyn). Obviously, these entities could have arisen only in the administrative system of the Polish-Lithuanian state. On the maps of the XVIIth century, on which Nizhyn was marked, it is clearly visible that the city belongs to the Kyiv Voivodeship of the Commonwealth, is on the left (southern) bank of the Oster, and the border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Chernigov principality runs along this river.

The evidence of Polish historians that Nizhyn in the XVIth century was the property of the Polish kings. Thus, we can conclude that Nizhyn in the XVI – at the beginning of the XVIIth century was a small frontier fortress defending the possessions of Polish kings from the north. After the Polish-Moscow border was moved far to the north under the terms of the Truce of Deulino in 1618, this created an opportunity for rapid trade and economic development of the city, which already in 1625 received the right of Magdeburg Law from the Polish king Sigismund III.

Key words: Nizhyn, Polish-Lithuanian Commonwealth, Tsardom of Muscovy, Truce of Deulino, maps, border.